

„Kijavított” jelentések

A fikcionális olvasás esélyei Esterházy Péter „Javított kiadás” című művében

Az Irodalomismeret című folyóiratban Szentmártoni Szabó Géza a „Harmonia caelestis” egy részletére hivatkozva fejt ki azt a nézetét, mely szerint elképzelhető, hogy a „Javított kiadás” „főszereplője”, Esterházy Mátyás mint valóságos személy nem volt III/III-as ügynöke a szocialista titkosszolgálatoknak. (1) Ez a közlés szövegen kívüli szempontokra támaszkodva veti meg annak az olvasási stratégiának az alapját, amely elvileg valamennyi fikciós szöveg olvasási stratégiájának az alapja is, vagyis a közvetlen referencia felfüggesztését.

Elvileg tehát ha azt mondjuk, hogy Esterházy Mátyás nem volt besúgó, nem állítunk a regényről még semmit sem. Hogy mégis szükségszerűnek látszik a „Javított kiadás” értelmezésekor az empirikus és a fiktív apafigura elméleti elkülönítésének a tudatosítása, és hogy Szentmártoni Szabó Géza cikkét mégis fontosnak tekinthetjük, azt elsősorban a mű eddigi befogadástörténete igazolja. Míg ugyanis az értelmezők egy része a szöveget egyértelműen naplónak olvassa (2), más részük pedig a regény és a napló határán billegő, nehezen meghatározható műfajú alkotásként, (3) abban szinte mindegyiküket egyetért, hogy a szöveg nyelvi megformáltságát nem a szerző, hanem a dossziék anyaga irányítja. (4) Ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy a dossziék anyaga a szövegvilágon kívülről tört be az elbeszélésbe (és ezzel voltaképpen elutasítjuk azt a posztmodern nyelvfelfogást, mely szerint minden szöveg csak idézetként hozzáférhető), akkor a „javított kiadás” kifejezést csakis ironikusan (tulajdonképpen „rontott kiadásnak”) értelmezhetjük, hiszen (amint azt Bacsó Béla teljes joggal állapítja meg) „az irodalmi mű nem ismeri a mű belső helyreigazítását – sőt éppen a helyreigazíthatatlan élteti”. (5) Nem is lehet tehát csodálkozni azon, hogy a szövegnek ebből a (voltaképpen – ahogy arra Dobos István találóan mutat rá – „a lélektan vagy az erkölcs emberközpontú fogalmaival” (6) megkísérelt) megközelítéséből kinövő értelmezései gyakran a vállalkozás sikertelenségét hangsúlyozzák (7), hiszen az elbeszélőnek ezúttal egy tőle idegen anyaggal kellett megküzdenie, hogy saját nyelvi közegét kialakítsa, illetve megőrizze.

A kérdésem mindezek után az, hogy vajon gyümölcsözőbb úton indulunk-e el elemzőként, ha nem azt fogjuk vallatóra, hogy az elbeszélő hogyan küzd meg saját (külső tényezők által) beszűkített mozgásterével, hanem inkább azt, hogyan „javítható ki” az a szövegvilág, amelybe a szerző (nem az elbeszélő!) önszántából lépett bele. A mű kulcskérdése e szerint tehát nem az lesz, hogy milyen morális megfontolások érvényesítendőek egy ügynöki jelentés naplószerű közreadásakor, hanem az, hogy meddig terjeszhető ki a szépirodalmi olvasás működtetése. Az alábbiakban a „Javított kiadás” szövegét elsősorban abból a szempontból veszem szemügyre, hogy tetten érhető-e benne – és ha igen, milyen módokon – az a folyamat, amely az eredeti (a nyomtatásban rozsdabarnával szedett) szövegrészeket a műalkotás szövegébe integrálja. Mindehhez mindenképp a szövegek mediális, funkcionális működését kell közelebbről megvizsgálnunk.

Idősík- és médiumváltások

A „Javított kiadás” fikciós szöveggént való olvasásának legfontosabb technikai feltétele, hogy észrevegyük azokat a transzformációkat, amelyeknek később elemzendő elmozgásai a regény alapszövetét megalkotják. Az alábbiakban e transzformációk közül a két legfontosabbat, az idősík-, illetve médiumváltásokat emelem ki.

A jelentések olvasásának mediális feltételei

Amint arra elemzésében Dobos István is rámutat, a „Javított kiadás” szövegében a tipográfiai (rozsdabarna szedéssel) elkülönített szövegrészek szedése nemcsak a jelentés és annak elbeszélő általi értelmezése közti differenciálást szolgálja, hanem „mediális technika” is, amennyiben a maga anyagszerűségében az ügynöki jelentések feljegyzési, olvasási, feldolgozási feltételeit is meghatározza. (8) A médiaelméletek kiindulópontja szerint az információt közlő médium nemcsak a közlés közegét teremti meg, de annak működési módját, jelentésképzési folyamatát is alapvetően befolyásolja. Amikor *Esterházy* az ügynöki jelentések dokumentumait beépíti a saját regényébe, olyan közegbe helyezi őket, amelyben azok eredeti mediális funkciójukban már nem olvashatók. A jelentések ennek megfelelően a regény világában már eleve újraolvasottak (ti. irodalomként), és a rájuk vonatkozó elbeszélői reflexió nem is más, mint ezen újraolvasás lehetőségeinek a fűrkészése.

Tudomásom szerint nem született még olyan értelmezése a könyv címének, amely a „javított kiadást” (noha látszólag kézenfekvő módon) a rozsdabarnán szedett szövegrészek elbeszélői kijavítására vonatkoztatta volna. Amennyiben az ügynöki jelentések Esterházy által szépirodalmi szöveggént való kiadását értelmezzük „javításnak”, akkor az értelmezés alapvető kérdése nem a „Javított kiadás” viszonya a „*Harmonia caelestis*”-hez, hanem a rozsdabarna szövegrészek viszonyulása a könyv főszerzőjéhez, vagyis maga a javítás (és médiumváltás) ontológiailag értelmezett gesztusa.

A könyv időszervezete

A „Javított kiadás” szövege nemcsak abban az értelemben folytonos újraolvasásra kényszerítő szöveg, hogy az egyes szövegrészek a későbbiek tükrében folytonosan újraértelmeződnek, hanem abban az értelemben is, hogy az elbeszélő maga is láthatóvá teszi saját szövege újraolvasásának (bizonyos) eredményeit. A fikció szerint kétszer történik efféle újraolvasás, aminek következtében a szöveg négy idősíkon születik: az első idősík az ügynöki feljegyzések síkja, mely lineárisan halad előre (1957. III. 2-ától 1980. III. 29-ig); a második idősíkon (szintén lineárisan) az első olvasás tapasztalatai rögzülnek (2000. január 30-tól 2000. június 13-ig) (9); a harmadik idősíkon az első újraolvasás tapasztalatairól olvashatunk (szögletes zárójelben); míg a negyedik idősíkon a második újraolvasás eredményeiről ad számot; ez az utóbbi két sík nélkülülzi a pontos időkoordinátákat, így linearitásukat csak sejtethetjük. A tény, hogy az újraolvasás folyamatos, azaz nemcsak a kommentált részekre terjed ki, az olyan típusú megjegyzések igazolják, melyekben a szerzői kommentár legalább két síkon egybeesik, például a következő részletben: „Hagynám még apámat a dicsőségben, húznám az időt. Aztán arra gondolok: nem szabad, ne feledd, nem te vagy az Isten. [Valóban.] »Valóban.«.” (97.) A reflexió akkor sem maradna el, ha nem jelölődne a kommentár tartalmának változatlansága, a jelöléssel azonban egyértelművé válik, hogy az elbeszélő nem akkor kommentál újra, amikor új tartalmat kell kimondania, hanem amikor az idősíkváltást akarja érzékeltetni. Ebből a nézetből immár a kommentárok tartalmának különbözősége is relativizálódik, hiszen a különbséget nem a tartalom különbsége hozza létre, hanem az idősíkoké. Ez a belátás azt az alapvető hermeneutikai tapasztalatot igazolja, mely szerint (az ember időbeli létéből következően) nem lehetséges két teljesen azonos (horizontból történő) újraolvasás.

A ‚Harmonia caelestis’ mint intertextus megjelenése

A ‚Javított kiadás’ eddigi értelmezői általában érzékelték valamilyen „fejlődést” a regénybeli elbeszélő magatartásában, ezt a nevelődést azonban általában az „igazi” apával való szembesülés fokozatosságában, illetve az ügynöki jelentések nyelvével szemben a saját nyelv megőrzésében, azaz voltaképpen egy egyirányú, mennyiségi folyamatban vélték fölfedezni. (10) Ha saját fönt vázolt sémámat követjük, és elfogadjuk azt az álláspontot is, hogy az elbeszélő folyamatosan alkalmazkodik az ügynöki jelentések miatt folyamatosan változó (és romló) apaképéhez, akkor az elbeszélői stratégiát valóban defenzívnek kell tartanunk. Ez a fajta olvasási mód azonban nem venné figyelembe azt a tényt, hogy a regényvilágban nemcsak az ügynöki jelentések válnak elbeszélői reflexió tárgyává, hanem fokozatosan egy másik szöveg is, a ‚Harmonia caelestis’, amelyik pedig elvileg ugyanannak a szerzőnek a műve, mint a ‚Javított kiadás’. Ez a tény arra utal, hogy a műlthoz hozzáférni szándékozó elbeszélő számára a saját nyelv kialakítása eleve csak szövegek közötti, intertextuális létmódban képzelhető el (erről is szól a könyv sokat idézett mondata: „(Utolsó leheletemig is intertextuális leszek, gondolom.)” (15.)), vagyis e tekintetben a ‚Harmonia caelestis’ épp annyira idegen tőle, mint amennyire az ügynöki jelentések a sajátjai.

Ebben az intertextuális létmódban a mű elején mindenesetre egyértelműen túlsúlyba kerül saját és idegen szövegnek az a szokványos módon felfogott viszonya, amelyet az elbeszélő már a műnek az első negyedében (az első dosszié olvasásakor) is negatívan definiál: „[Nekem minden családtörténet, szoktam volt páváskodni. De hogy a III/III. is...! Arra nem gondolhattam, hogy a minden minden.]”. (77.) A leírást meghatározó eredeti kiindulás szerint tehát a saját nyelvbe semmilyen módon sem integrálható bele az ügynöki jelentések nyelve, és ezt nemcsak a tipográfiai elkülönítés jelzi, hanem azok a reflexiók is, amelyek a jelentések megszövegezésének stiláris minőségére, illetve helyesírására vonatkoznak. A „Tanuljatok meg, szemetek, magyarul!” (63.) egyértelműen ennek a távolságtartásnak a kifejezője még. Az első komoly változást ebben az a saját-idegen viszonyt egyszerű sémaként kezelő (és a sajátot az idegentől egyértelműen elkülöníthetőnek tartó) alteritás-felfogásban akkor érhetjük tetten, amikor a ‚Harmonia caelestis’-ből vett idézetek egyszerre úgy kezdenek el működni, ahogyan Esterházy Mátyás feltételezett ügynöki jelentései. Az átmenet e tekintetben rendkívül tanulságosnak tűnik.

Az első olyan ‚Harmonia’-idézet, amely rozsdabarnával van szedve, a 95. oldalon olvasható, és *Kemény István*nak azt a versét idézi, mely szerint „Semminek nincs már neve / a nevek már szabadok”. Először itt kerül tehát a „saját” idézet ugyanabba a státuszba, mint az ügynöki jelentések, és ez a tapasztalat több szempontból is igen tanulságos. Egyrészt az idézet, amely a saját szövegből származik, már maga is idézet, vagyis az eredeti szöveg már sajátként sem volt teljesen eredeti. Az apának „emlékművet állító” eredeti szövegnek nagyon hangsúlyosan domborodik ki (sőt explicitté is válik) az a tulajdonsága, hogy létezését nem külső referenciákból, hanem egy másik szövegből veszi. Ez a belátás szinte önkéntelenül vetteti föl a kérdést, hogy amennyiben egy sajátnak vélt szöveg ennyire esetleges viszonyban van saját eredetével, nem mondható-e el ugyanez az idegen szövegekről is. Másrészt az idézett szöveg tartalma éppen azt a belátást erősíti, mely szerint név és ember azonossága nem antropológiai adottság, azaz hogy a név leválasztható „a csupasz emberről”. (11) Márpedig ha az idézet szerint ez lehetséges, akkor

A ‚Javított kiadás’ szövege nemcsak abban az értelemben folytonos újraolvasásra kényszerítő szöveg, hogy az egyes szövegrészek a későbbiek tükrében folytonosan újraértelmeződnek, hanem abban az értelemben is, hogy az elbeszélő maga is láthatóvá teszi saját szövege újraolvasásának (bizonyos) eredményeit.

megszűnik az a stabilitás, amely az ügynöki jelentéseket író „Esterházy Mátyás” és az empirikus szerző empirikus apja közötti megfeleltetést biztosítja. És találhatunk még egy harmadik okot is, amely miatt az első rozsdabarna „Harmonia”-idézet alapvető, minőségi változások előhírnökének tűnik a regényvilágban. A versidézet a „Második dosszié” című fejezet legelső szakaszában található, abban a fejezetben tehát, amelyben megkezdődik az elbeszélő behatottabb foglalkozása a „Harmonia caelestis”-szel; amelyben az elbeszélő Berlinbe megy, abba a Wissenschaftskollegba, amelyben „roppant intenzíven” dolgozott a „Harmonia”-n (98.); és abban a fejezetben, amelyben csak egy oldallal a versidézet után veti föl az elbeszélő azt a gondolatot, mely szerint „milyen jó lenne, ha mindezt csak kitaláltam volna” (96.). A második dosszié megnyitása tehát nem egyszerűen csak az ügynöki jelentések olvasásának véletlenszerűen adódó új fejezetét jelöli, hanem az idegen szöveghez való elbeszélői viszonyok egy olyan új minőségét is, amely után már a saját nyelv sajátlagossága is megkérdőjeleződik.

Amellett természetesen, hogy a „Harmonia Caelestis” kiemelt szedésével az elbeszélő azonos síkba emeli saját regényét és az ügynöki jelentéseket, azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a két regény viszonya korántsem írható le csupán az „idegenként meglátott saját” sémájával. A „Harmonia”-t nemcsak az emeli ki a regény szövegvilágából, hogy, noha Esterházy szövege, az elbeszélői hangtól határozottan elkülönül; de az is, hogy a regényben mindvégig megtartja a par excellence „irodalmi” szöveg státuszát. Némileg kibővítve tehát a „saját” fogalmát: a „Harmonia” éppen azért „saját” szöveg, mert irodalmi; vagyis hogy – ellentétben például az ügynöki jelentésekkel – nincsen közvetlen valóság-vonatkozása. Amikor a „Harmonia Caelestis” is nyomozati szöveggént kezd olvasódni, vagyis olyan szöveggént, amelyből valamit megtudhatunk a „valóságos” Esterházy Mátyásról, akkor látszólag éppen ez a sokat hangsúlyozott fikcionalitása törődik el. De vajon eltörlődik-e? E kérdés megválaszolásához mindenekelőtt azt a gondolatot kell tudatosítanunk, hogy fikcionáltta egy szöveg nem önmagától, nem immanens szerkezetéből adódóan válik, hanem befogadási módjától. Leegyszerűsítve és a szövegvilágra alkalmazva: a „Javított kiadás” elbeszélője akkor tudhat meg bármit is az apjáról a korábbi regény részleteiből, ha elfogadja, hogy a regény az apjáról (a saját apjáról, nem egy vagy sok kigondolt apáról) szól. A fikción „Javított kiadás” elbeszélője számos ponton tökéletesen nyilvánvalóvá teszi, hogy efféle olvasásról nem lehet szó. Az újraolvasás e szerint tehát csak akkor lehet az elbeszélő számára gyümölcsöző, ha nem a „valóságos” apáról tud meg valamit, hanem éppenséggel a „Harmonia Caelestis” megsokszorozott apjáról, „édesapámjáról” valami többet. Ezt a megfontolást figyelembe véve a regény szövegréseinek tipográfiai kiemelése elsősorban azt adja tudtunkra, hogy a jelentések apafigurája éppen abban a fikcionális játéktérben mozog, cselekedete épp oly kevésbé névhez köthető, mint a nagyregény apafiguráé.

Az önazonosság elvesztése – a szerzői funkció megkérdőjeleződése

Miután a „Harmonia Caelestis”-ből vett idézetek az ügynöki jelentésekhez hasonlóan kezdtek el működni, nemcsak az elbeszélőnek a jelentés anyagától korábban még feltételezett kívülállása kérdőjeleződött meg, de ezzel együtt az a feltételezett pozíciója is, amelyből a jelentések „kijavítására” jogosulttá vált volna. Éppen annak az értelmezői helyzetnek a magabiztossága inog meg ezáltal, amely a „Harmonia” regényszövegének még annak ellenére is konstans eleme volt, hogy az – *Thomka Beáta* fogalmazása szerint – „a műfaj minden konstitutív elemét” alakulásban hagyta. (12) Miközben a „Harmonia”-ban az elbeszélői szerkezetnek valamennyi eleme állandó újraértelmezői mozgásnak volt kitéve, az egyetlen állandónak nevezhető kapcsolat az egyes strukturális elemek között apa és fia elkülönítése és elkülöníthetősége volt. Éppen ezt a föl nem oldható különbséget hangsúlyozta és vitte el egészen az abszurdumig az „édesapám” szó szinte rögeszmés

ismételgetése. A ‚Javított kiadás’ szövegvilágában mind az apa, mind a fiú szövege olyan eltávolított pozícióba kerül (elsősorban az elbeszélőnek – már magában is folytonosan újraformálódó! – pozíciójához képest), amely a két szövegvilágot az elbeszélői nézőpontból tekintve funkcionálisan voltaképpen azonosítja egymással.

Az apa és fiú elkülönítésének (elhatárolásának, illetve meghatározásának) kényszere természetesen szintén akkor kezd különösen hangsúlyossá válni, amikor a megszövegezés materiális síkján (is) létrejött azonosítás a tett erkölcsi megítélésének egyértelműségét (illetve jogosultságát) is aláásná. A regény ‚Második dosszié’ című fejezetének végére vannak beillesztve a Szinonimaszótárból vett szinonimasorok, melyekből elvileg lehetségessé válna az „apa” meghatározása. A több oldalon keresztül sorolt jelzők azonban éppen úgy önmaguk visszajára fordulnak, mint ahogyan az apa tettének elhatárolására tett kísérlet a nyelv intertextuális létmódjának következtében ellehetetlenült. Természetesen aligha gondolhatjuk komolyan, hogy egy olyan kivételesen tudatos szerző esetén, mint Esterházy, a szinonimasorok pozicionálása a mű szövetében véletlenszerű volna. (13) A ‚Harmadik dosszié’-től kezdve tematikus váltás következik a jelentések tartalmában, és kár volna, ha e fölött elsiklana a figyelmünk.

Míg az első két dosszié jelentéseiben csak elvétele találhatunk utalásokat az Esterházy-családra vonatkozólag, addig a Harmadik dosszié egy olyan tematikát érint, amely nemcsak a ‚Harmonia’-ban kardinális jelentőségű, de Esterházy szinte egész életművét is végigkíséri: a futball-tematikát; ugyanakkor ebben a fejezetben kezdenek megjelenni az ügynöki jelentésekben azok a mondatok, melyek kérdőre vonják az ügynök önazonosságát. A 205. oldalon olvashatjuk a következő jelentésrészletet: „Nevezett VIII. 31-én saját gépkocsin érkezett Bp.-re, ahol Mátyás nevű testvérbátyjánál szállt meg”, a 219. oldalon: „Ügy értesültem, hogy Esterházy Mátyást és feleségét Esterházy Mónika meghívta Bécsbe”, majd amikor (az Esterházy-családra vonatkozó számos egyéb harmadik személyű alak után) harmadszor is előjön harmadik személyben a feltételezett jelentésíró neve (a 225. oldalon), a feljegyzésíró reakciója a nevetés lesz („hi-hi”), néhány sorral lejjebb pedig: „A Kádár-korszak kvintesszenciája ez a néhány sor”. A változás tehát egyfelől a jelentések világának benyomulása az (ezúttal is regénybeliként értendő) Esterházy-család legintimebb mindennapjaiba, és ezáltal a korábban mindig sajátként átélt játékvilág (a futball) kifordulása és átértelmeződése; másfelől az ügynöki jelentések írójának mindjobban megkérdőjeleződő önazonossága, mely együtt jár a – leegyszerűsítve most nevezzük így – apa-fiú viszony fokozatos megváltozásával is. Míg ugyanis a szöveg elején az ügynöki jelentések egyértelműen az apa szövegeiként olvastak, a Harmadik dossziében az egész Esterházy-családot mintha egy rajta kívül álló ügynök figyelné meg és hálózna be, akinek (illetve nyelvének) valódi eredete azonban épp olyan bizonytalanává válik, mint az elbeszélői pozíció (funkcionális és időbeli) rögzíthetősége. A folyamat végén a két pozíció (a két, eredetéről levált pozíció) összeolvadása áll, melyet a folytonosan újra felbukkanó ‚Harmonia’-idézetek (például 218., 228., 237. stb.) is megerősítenek. (14)

Annak, hogy a két „jelentésírói” helyzet el nem különíthetőségét elfogadjuk, természetesen súlyos következményei vannak, elsősorban a feljegyzéseket kommentáló hang erkölcsi ítéleteinek olvasása szempontjából. Mivel az elbeszélő attitűdje apja tetteivel szemben azon az erkölcsi megfontoláson alapul, hogy bármilyen nyomás mellett, illetve ellenére is végső soron minden embernek a saját szabad akaratán múlt, hogy ügynökké vált-e és a minden esetben elkerülhető az erkölcsileg elítélendő döntéshozatal, a szubjektum pozíciójának megingása elvileg magával vonná a morális felmentést is. Ez utóbbi a szövegből azonban látványosan és hangsúlyosan hiányzik. (15) Mindebből az következik, hogy a szubjektum eredetének elvesztése nem jár szükségképpen együtt a morális döntéshozatal lehetőségének elvesztésével. Ennek tudatosítása már a kötet záró mondatainak értelmezésére is kihathat, melyre – fontossága miatt – külön bekezdésben térünk vissza.

Az utolsó bekezdések értelmezéséhez

A „Javított kiadás” szövegében az ügynöki jelentéseket lezáró utolsó „Csanádi”-aláírás, illetve a dossziékat lezáró zárólap után az elbeszélő apja már nem jut többet szóhoz – legalábbis a felületes olvasás számára. Az „Apám végére értem” mondat után (amely – nem először a szövegben – metonimikusan azonosítja az apát a jelentések szövegével) a jelentések „kiadójának” utolsó reflexiói következnek.

Először a gyökér (azaz az eredetről való tudás biztonsága) elvesztése okozta kiüttlanság hangja szólal meg (a „Hová menjek?” mondatban), aztán a nevek kiírásáról olvashatunk reflexiót. A „név” problémája szoros összefüggésben áll az önazonosság problémájával, hiszen Esterházy Mátyás magáról harmadik személyben csak Csanádi fedőnév alatt írhatott, és éppen ez a névváltoztatás az egyik legfőbb oka, illetve velejárója az önazonosság elvesztésének. A gesztus, hogy az elbeszélő a neveket csak a maga számára őrzi meg, és a szövegből kihúzza, nyilvánvalóan utal arra, hogy az azonosság elvesztése a szövegvilág konstitutív eleme, amelyet ennél fogva – épp mert az önreflexió a szöveg problematikájának egy ilyen kardinális elemére irányul – itt már egyértelműen fiktívként kell visszaolvasnunk. A következő bekezdés a megbocsátás morális problematikáját tárgyalja, és ismét elhangzik az a súlyos következtetés, hogy „Apámnak nem tudunk – mi, emberek: akiket elárult és akiket nem – megbocsátani”. A kérdésünk az lehet, hogy milyen pozícióból hangzik el ez a kijelentés. Miután a következő bekezdésből kiderül, hogy a szöveg eredete nem az elbeszélőé, ő azt csak „elfogadja”, egyértelműnek látszik, hogy az erkölcsi törvény hatálya alól a szerző ugyanúgy nem mentesülhet, mint az apa, vagyis valójában ebben a látszólag az apát a fiútól elválasztó ítéletben sem történik meg az elválás aktuása.

A következő (utolsó előtti) bekezdés első szava az „Édesapám”, amelyet az elbeszélő „lefordíthatatlan szójátéknak” minősít. Ez a talányos mondat véleményem szerint a „Javított kiadás” egyik kulcsmondata. Amint arra már utaltam, a „Harmonia caelestis” éppen az „Édesapám” szó folytonos újraismételgetésével teremtett meg egy olyan szövegvilágot, amelyben, noha mind az apa, mind (ebből adódóan is) a fiú gyakorlatilag tetszőlegesen kicserélhető volt, a kettőjük viszonya, illetve különbözősége mindvégig konstans elem maradhatott. A „Harmonia” elbeszélőjének apjához való viszonyát legpontosabban éppen az „Édesapám” szó fejezhette ki, amely a birtokviszony mellett a szó pozitív konnotációját is magában foglalta. Amikor a „javított kiadás” elbeszélője éppen ezt a szót minősíti „szójátéknak”, voltaképpen ennek a stabilizáltnak hitt viszonynak a nyelvi megalapozottságára mutat rá, vagyis arra is, hogy a „másik”-nak a „saját”-tól való elválasztottsága egy olyan nyelvi működés függvénye, amelynek pozitív konnotáltsága bármikor ön-maga ellen fordítható. A „lefordíthatatlanság” ennél fogva nem is csupán az egyik nyelvből a másikba történő fordításra vonatkozik, hanem az egyik szövegvilágból a másikba való átültetésre is. Az „édesapám” szó a „Javított kiadás” világába már nem beemelhető.

Míndez természetszerűleg vonja maga után, hogy az én és az apa közt létrejött viszony sem stabilizálható referenciálisan, ahogyan arra a „Megváltoznak a tíz éveim” mondat utal. Ennek a mondatnak ugyanis nemcsak jövőre irányuló jelentése képzelhető el, hanem múltira irányuló is, azaz hogy az elbeszélőnek az elmúlt tíz éve (voltaképpen egész életrajza) is megváltozik, amikor új szövegvilággal szembesül. Erre a (voltaképpen a „Harmonia caelestis”-ből is kiolvasható) gondolatra azonban ismét az apa hangja replikázik. A rozsdabarnán szedett „Kinek. Hová. Miért.” az apa szölamát olyan komplex módon építi bele a fiú szövegébe, hogy az mind az apa (hiszen a mondat eredete a regény szerint az övé), mind a fiú (hiszen a regény – sőt mindkét regény – a saját szövege) szölamát magában hordozza; miközben tartalmilag mind az apa, mind a fiú helyzetére reflektál. A „Kinek. Hová. Miért.” egyben válaszként is olvasható a korábban fölített „Hová menjek?” kérdésre, és a válasz kétarcúsága (amit az is biztosít, hogy a ponttal lezárt mon-

datok kérdéseket takarnak) a válaszadás egyértelműségének lehetetlenségére is rávilágít. Itt kell megjegyeznünk, hogy a mondat első előfordulása a „Javított kiadás”-ban (a 71. oldalon) még nem rozsdabarna, a jelölés megváltozásának tehát nyilvánvalóvá válik a tartalmi szerepe.

Az utolsó bekezdés első mondata a „pokoljárás” toposzát hozza működésbe („Baromi a meleg.”), és ebben az összefüggésben is rámutat, hogy apa és fiú pokoljárása nem függetleníthető egymástól. Amikor tehát a legutolsó mondat elhangzik („Apám élete közvetlen (és viszolyogtató) bizonyítéka az ember szabad voltának.”), a mondatot azonnal visszavonatköztathatjuk magára a beszélőre is, hiszen az ő pozíciója ekkor már nem a kívülállás, a saját nyelvének eredetéről tudó és azt a saját nevével fémjelző alkotóé, hanem egy olyan nyelvi pozíció, amelyben minden kijelentés érvénye függetlenné válik saját eredetétől. Ha pontosan olvassuk a regény záró mondatát, észrevehetjük, hogy annak tartalma voltaképpen pozitív, hiszen arról szól, hogy az elbeszélő apja szabad. Hogy ennek a szónak a regényvilágban mennyire pozitív a jelentése, azt nem is szükséges itt túlságosan részleteznünk. (16) Lehetséges-e azonban, hogy ez a szó az apára és fiúra együttesen is vonatkozhasék? Azon túl, hogy az Esterházy-féle regényvilágban az egyes konstansnak hitt elemek folyamatos elbizonytalanítása révén gyakorlatilag minden lehetségessé válik, a mondat maga is fölkinál egy kulcsot saját értelmezéséhez. A zárójelben közbeékelte „viszolyogtató” szó ugyanis előjön már korábban is a regényben.

A 76. oldalon a következő mondatot olvashatjuk: „Még az jutott eszembe, hogy ebből sehogyse fogok jól kijöhetni, valami rámrakódik, undorítónál kevesebb: viszolyogtató.” Első előfordulásakor a szó tehát egyértelműen a fiúra vonatkozik, sőt egy olyan jövőre irányuló kontextusban, amelynek belső referencializálhatósága az utolsó mondatra való vonatkoztatást is megengedi. Amikor tehát a fiú helyett az apa válik „viszolyogtatóvá”, kettejük szerepe fölcserélődik. Ehhez tehetjük még hozzá nem érdektelen adalékként, hogy a Szinonimaszótárból kimásolt jelzők közül éppen a „viszolyogtató” hiányzik (!), noha annak az elbeszélő szinte az összes szinonimáját felsorolja. A „viszolyogtató” tehát nem az apa, hanem a fiú jelzője a szövegben, és így az utolsó mondat zárójelű közbeékelése apa és fiú jellemzésének (és alakjának) nyelvi eredetét és elvi megfordíthatóságát is előtérbe helyezi. (17) Ez az a felcserélhetőség, amely mind a „*Harmonia caelestis*”, mind az ügynöki jelentések olvasásakor az irodalmi olvasás lehetőségét, és ezzel az eredendően (morálisan és stílusosan is) rossz, rontott szövegek kijavításának esélyét magában hordozza.

Miközben a „Harmonia”-ban az elbeszélői szerkezet valamennyi eleme állandó újraértelmezői mozgásnak volt kitéve, az egyetlen állandónak nevezhető kapcsolat az egyes strukturális elemek között apa és fia elkülönítése és elkülöníthetősége volt.

Záró megjegyzések

A „Javított kiadás” szövegének fönt vázolt megközelítése nemcsak abból indul ki, hogy a szöveg regény és mint ilyen, tudatosan megszerkesztett, a regény formáját radikálisan újra elgondoló remekmű; de abból is, hogy nyitott szöveg, amelynek értelmezése koronként és befogadónként változó lehet. Amikor a szövegvilág tanulsága szerint az elbeszélő az apa szövegeivel való szembesülés után elveszti saját eredetének rögzíthetőségét, nem csupán elveszti apját, de egyben el is nyeri annak lehetőségét, hogy a diskurzusba saját identitásának kényszerszerű meghatározottságai nélkül lépjen bele. A szubjektumnak és a nyelvnek ez a különválása olyan szabad szövegteret hoz létre, amely az újabb és újabb értelmezéseket bizonyára a jövőben is ki fogja kényszeríteni.

Jegyzet

- (1) Egészen pontosan így ír: „Könyve [ti. a *Harmonia caelestis*] elején az író hosszasan beszél az 1700-ban megjelent, fölő méretű, *Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasiensis* című, gazdagon illusztrált könyvről, amely az Esterházy család koholt genealógiáját, és sohasem volt személyiségeinek példáját mutatja be.” (Szentmártoni Szabó, 2002. 102.)
- (2) Bacsó Béla „Esterházy Péter naplója”-ként emlegeti a művet (Bacsó, 2003), Thomka Beáta szerint pedig az „első személyű kommentárok és 2000, 2001, 2001. Folyamán írott feljegyzések naplófélévé szövdődnek” (Thomka, 2003) Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a „naplófélet” Thomka nem tekinti olyan szövegnek, amely a fikciót mellőzi, csak éppen úgy látja, hogy „a fikcióteremtés nem az elbeszéléstények megtörténéséhez”, hanem azok értelmezésmódjához kapcsolódik (uo. 207.). Jellegzetes, hogy a „napló” minősítést mindkét szerző kiemeli, ezzel is azt tudatosítva, hogy a műfaji kijelölés értelmezői stratégiák függvénye.
- (3) A problémát elsősorban Angyalosi Gergely explicálja: „[...] a könyv megíródott, megjelent és ettől a pillanattól fogva azt is el kellene döntenünk, hogy milyen mértékben tekintjük irodalomnak.” (Angyalosi, 2003), illetve Selyem Zsuzsa, aki különbséget lát a szöveg fikcionalitása szempontjából a produkció és a recepció oldalán. Ahogy fogalmaz: „[...] a Javított kiadás nem egy eltervezett, poétikai kérdéseket fölvető és azokat többféleképpen, a regény lehetőségeit újra meg újra elgondoló szöveg (mint amilyen például a *Harmonia caelestis*), annak ellenére, hogy elkészülvén, mégiscsak egy megformált, poétikai kérdéseket fölvető és azokat többféleképpen, a regény lehetőségeit újra meg újra nem-elgondoló, de elgondolható szöveg lett.” (Selyem, 2003. 219.)
- (4) A kimondva vagy kimondatlanul szinte valamennyi értelmezőnél megjelenő gondolatot az alábbi két idézet illusztrálhatja. „[E. P.] most folyton azzal szembesül, hogy az „anyag” ellenáll eddigi szövegkezelésének.” (Bacsó, i.m. 184.); illetve „[E. P.] Arra a nem irigylésre méltó feladatra kényszerült, hogy ennek a realitás-elvnek kiszolgáltatottan olvassa újra éppen-hogy-befejezett művét.” (Angyalosi, i.m. 173.) [Kiemelés: B. Cs.]
- (5) Bacsó, i.m. 181.
- (6) Dobos, 2003, 83.
- (7) Főleg Farkas Zsolt, Angyalosi Gergely és Márton László kritikái emelhetők ki, mint amelyek a kötet vállalkozását vagy egy lélektanilag hiteles apakép kialakításában (Angyalosi, i.m. 178.), vagy a jelentések olvasójának morális vagy esztétikai felülemelkedésében (Farkas, 2003. 259–289.; illetve Márton, 2003) vélik megtalálni. A vállalkozást mindhárom kritikus sikertelennek tartja. Ahogy Márton megfogalmazza: „A Javított kiadás mai szemmel nézve kétségkívül lehangoló olvasmány, még hozzá nem a tartalom, nem a valóságreferenciák, hanem a problémakezelés módja és eredménye miatt.” (u.o. 945.) [Kiemelés: B. Cs.]
- (8) Dobos, i.m. 86.
- (9) Figyelemre méltó, hogy a két dátumozás írásképeben is eltér egymástól. A könyv második felében, amikor az egész újraolvasási szerkezet megváltozik, előfordulnak kevert alakok is, például 1977. július 28. (Esterházy Péter [2002]: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia caelestishez*. Magvető Kiadó, Budapest. 261.)
- (10) Vö. „A műnek persze kétségtelenül megrendítő rétegét jelenti ez a fokról-fokra történő szembesülés az »igazi« apával, és a róla való leválás végső elkerülhetetlensége.” (Bacsó, i.m. 182.) „A kézírás grafológusi segítség nélküli felismerése, az apa megaláztatásával való szembesülés, a váratlan rádöbbenés pillanatától a lélektani és értelmi feldolgozás szakaszain át bontakozik ki.” (Thomka, i.m. 203.) A szembesülés egyoldalúságáról, illetve defenzív és lineáris folyamatáról az idézett szerzőkön kívül más elemzők is beszámolnak.
- (11) A név leválaszthatósága az emberről olyan alapvető tanulsága a regénynek, amely a struktúra több szintjén is tetten érhető. Esterházy Mátyás a jelentésekben „Csanádi” fedőnevet kap; az ügynöki jelentések áldozatai rövidített alakokban jelennek meg; és ugyanennek a (nevet elvesztő) mozgásnak sajátos kifordítása, amikor az elbeszélő „megadja” saját nevét, de már a hivatalos adatok felsorolása közben rámutat az „én” neve rögzíthetőségének fölöttébb kétes voltára, hiszen anyja nevével még a személyi igazolvány is téves tájékoztatást nyújt (19.). A név elvesztésének jelentőségére Schein Gábor is rámutat, amikor kifejti: „Van tehát egy apa, van egy besúgó, akiről nem lehet tudni, mikor Esterházy Mátyás, és mikor Csanádi.” (Schein, 2002) A név stabilitásának elvesztése Schein értelmezésében az apa-mitosz átírásának az aktusa is egyben.
- (12) Thomka, 2001. 109.
- (13) A szerzői tudatosságot a *Harmonia* keletkezésére (és az olvasó folytonos félrevezetésére) vonatkozó utalások kellőképpen bizonyítják. Az elbeszélés spontaneitására utaló megjegyzéseket (például a 19. oldalon) érdemes tehát fenntartással kezelnünk.
- (14) Az azonosság-feladás szövegbeli jelentőségére Bacsó Béla is fölhívja a figyelmet (u.o. 184.), a folyamat azonban csak a szerző oldalán érzékeli. Meglátásom szerint az apának a saját eredetéről való leválása épp ennyire hangsúlyos szövegalkotó erő.
- (15) Hogy csak az egyik utolsó morális reflexióból idézzünk igazolásképp: „Nem mentségekről beszélek, nem akarok semmit relativizálni.” (252.)
- (16) Ennek a legpontosabb (és később sem visszavont) kifejtését rögtön a könyv elején olvashatjuk: „Azt is gondoltam – írtam is –, hogy valamelyest helyette is beszélek. Büszke voltam rá. Hogy nem bírták begyűrni (!), nem lett frusztrált, sértett vesztes, hanem *szabad vesztes*, ez nekem nagyon sokat jelentett.” (15.)

(17) Ugyancsak figyelemre méltó a 242. oldalon olvasható idézet: „Elvillamosoztam az Oktogonig. Egy berúgott pár hangoskodása. Undorító. (Ezt nem javítom ki viszolyogtatóra.)” Az idézet szintén a „viszolyogtató” szó elkülönített státuszára, sajátos jelentőségére utal.

Irodalom

- Angyalosi Gergely (2003): A kritikus őszintesége. In: Böhm Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások. Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*. Kijárat Kiadó, Budapest. 155–178.
- Bacsó Béla (2003): *A Javított kiadásról* In: Böhm, i.m. 179–186.
- Dobos István (2003): Az értelmezés lezárhatatlansága. *Alföld*, 3. 83–91.
- Farkas Zsolt (2003): *A szépség és a szörnyeteg*. In: Böhm, i.m. 259–289.
- Márton László (2003): Hová tegyem az elbeszélőt? *Holmi*, 7. 941–946.
- Schein Gábor (2002): *Baleseti jegyzőkönyv. Élet és Irodalom*, 21, 4.
- Selyem Zsuzsa (2003): *Csiütörtök, péntek*. In: Böhm, i.m. 215–245.
- Szentmártoni Szabó Géza (2002): Az új Esterházy-rejtélyről. *Irodalomismeret*, 5–6. 102.
- Thomka Beáta (2001): *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest, Kijárat Kiadó. 107–123.
- Thomka Beáta (2003): *Újraélt, újraírt önértés*. In: Böhm, i.m. 201–213.

A Nemzeti Tankönyvkiadó könyveiből